

STARZEJĄCE SIĘ SPOŁECZEŃSTWO WYZWANIEM DLA ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU

Anna Łobodzińska

Ageing populations – a challenge for sustainable development

Abstract: Demographic ageing has become a global issue. In 2011 people aged 60 and over accounted for 11% of the world population. Moreover, it is estimated that by 2050 older persons will make up one fifth of the global population. However, until recently, the ageing of the population was perceived mainly as a problem of the most developed countries. Today, a large share of the elderly population lives in the countries of the Global South. What is more, the pace of ageing in this part of the world is supposed to be higher than elsewhere. The increasing share of the elderly in the global population creates a number of challenges, which are even more important considering the fact, that older people are both beneficiaries of, and contributors to, sustainable development. The consequences of demographic ageing are still perceived mainly as a threat to the development of countries and economies. However, it is being increasingly emphasized that the elderly should be treated as a resource rather than a burden. In addition, proper policy is more often being perceived as an opportunity to convert the barriers posed by the ageing of the population into opportunities for further development. On the other hand, countries of the Global South, where demographic ageing is a relatively recent issue, which remains largely unrecognized, but is a rapidly growing problem, are facing the problem of demographic changes outpacing local economic growth.

Keywords: ageing of population, global ageing, sustainable development, active ageing

Zarys treści: Demograficzne starzenie się społeczeństwa to problem o wymiarze globalnym. W 2011 r. 11% światowej populacji stanowiły osoby w wieku 60 lat i więcej, do 2050 r. co piąty mieszkaniec Ziemi znajdzie się w tej grupie. Jeszcze do niedawna starzenie się populacji utożsamiane było wyłącznie z krajami wysoko rozwiniętymi. Obecnie znaczna część populacji osób starszych żyje w krajach Globalnego Południa. Co więcej, tempo demograficznego starze-

nia w tej części świata jest i będzie szybsze niż w krajach wysoko rozwiniętych. Coraz większy udział osób starszych w globalnej populacji niesie z sobą szereg wyzwań, tym istotniejszych, że osoby te są uczestnikami i „współtwórcami” zrównoważonego rozwoju. Konsekwencje demograficznego starzenia nadal postrzegane są przeważnie jako zagrożenie dla rozwoju państw i gospodarek. Coraz częściej podkreśla się jednak rolę osób starszych jako zasobu, a nie obciążenia, oraz polityk, które są szansą na przekształcenie barier związanych ze starzeniem się ludności w możliwości dalszego rozwoju. Kraje Globalnego Południa, w których starzenie się populacji jest zjawiskiem nowym, nierozpoznanym, a jednocześnie zachodzącym gwałtownie, stają w obliczu sytuacji, w której przemiany demograficzne wyprzedziły wzrost gospodarczy.

Słowa kluczowe: starzenie się populacji, globalne starzenie się, zrównoważony rozwój, aktywne starzenie się

Wstęp

Przemiany demograficzne a zrównoważony rozwój

Zagadnienie przemian demograficznych od dawna wpisane było w dyskusje nad zrównoważonym rozwojem. Uwagę zwracano przede wszystkim na kwestię ograniczoności zasobów w kontekście wciąż wzrastającej liczby ludności. Wzrost demograficzny oraz przewidywane konsekwencje przeludnienia świata traktowano jako poważne zagrożenie dla zrównoważonego rozwoju (Meadows i in. 1973). W takim rozumieniu jednym z celów na drodze do zrównoważonego rozwoju stało się ograniczenie wzrostu populacji. Współczesne przemiany demograficzne – globalne starzenie się ludności – i ich konsekwencje wymagają aktualizacji koncepcji zrównoważonego rozwoju, a konkretniej: wpisania w nią wyzwań i szans, jakie pojawiają się wraz ze zmianami struktury wieku populacji. Osoby starsze to grupa szczególnie podatna na ubóstwo i wykluczenie (bez względu na poziom rozwoju gospodarczego kraju), a także na skutki klęsk żywiołowych i zmian środowiska. W takim ujęciu potrzeby i prawa osób starszych powinny zajmować szczególne miejsce w realizacji koncepcji zrównoważonego rozwoju. Z drugiej strony coraz częściej podkreśla się również ich rolę jako „współtwórców” zrównoważonego rozwoju. Biorąc pod uwagę, że demograficzne starzenie się w najbliższej przyszłości obejmie (w różnym stopniu i tempie) w zasadzie wszystkie regiony świata, „problem” globalnej populacji osób starszych staje się jednym z głównych zagadnień w dyskusjach nad zrównoważonym rozwojem.

Celem artykułu jest przybliżenie zagadnienia starzenia się populacji w krajach Globalnej Północy i Globalnego Południa, a w szczególności wyzwań, jakie dla zrównoważonego rozwoju pojawiają się wraz ze współczesnymi przemianami demograficznymi.

Źródła danych i metody badań

Poniższe opracowanie oparte jest na przeglądzie literatury oraz analizie danych statystycznych w zakresie demograficznego starzenia się na świecie. W poszczególnych częściach artykułu przedstawiono krótką charakterystykę i zarys rozwoju tego procesu w krajach Globalnej Północy i Globalnego Południa, związane z nim wyzwania i konsekwencje oraz sposób odniesienia ich do kwestii zrównoważonego rozwoju w wybranych dokumentach strategicznych. Określenia Globalna Północ oraz Globalne Południe odnoszą się do społeczno-ekonomicznego i politycznego podziału świata na kraje o różnym poziomie rozwoju. Globalna Północ obejmuje wysoko rozwinięte, bogate kraje położone na półkuli północnej oraz Australię i Nową Zelandię. Pozostałe, słabiej rozwinięte, kraje zaliczane są do tzw. Globalnego Południa.

W części poświęconej zarysowi zagadnienia starzenia się populacji dokonano przeglądu literatury o szerokim zakresie przestrzennym, traktującej przemianę demograficzne jako problem o globalnym charakterze. Powołano się na opracowania dotyczące historycznego rozwoju procesu, a także wskazujące na czynniki, które kształtowały i kształtują jego dynamikę w różnych warunkach gospodarczych, kulturowych i politycznych. Wykorzystane i poddane analizie dane statystyczne pozyskano z opracowania ONZ *World Population Prospects: The 2010 Revision*, zawierającego zestawienie danych demograficznych dla krajów i regionów za rok 2011 oraz prognozy demograficzne na lata 2050 oraz 2100. Analizę przestrzennego zróżnicowania skali demograficznego starzenia się przeprowadzono według wyodrębnionych w opracowaniu regionów – Afryki, Azji, Europy, Ameryki Łacińskiej i Karaibów, Ameryki Północnej oraz Oceanii. Skoncentrowano się przede wszystkim na zmianach udziału ludności w wieku 60 lat i więcej w ogóle populacji oraz wzajemnych relacjach pomiędzy poszczególnymi grupami wieku, udziale poszczególnych regionów w rozwoju zjawiska oraz zmianach w oczekiwanej długości trwania życia. Przyjęty próg starości demograficznej – 60 lat – wynika z konieczności porównania regionów o zróżnicowanej oczekiwanej długości trwania życia.

Przeгляд literatury przedmiotu pozwolił również na zidentyfikowanie konsekwencji i wyzwań, jakie niesie z sobą demograficzne starzenie się w różnych wymiarach: rynku pracy, finansowym czy społecznym. Sposób odniesienia wskazanych konsekwencji i wyzwań do idei zrównoważonego rozwoju przeanalizowano na podstawie wybranych międzynarodowych dokumentów strategicznych. W ich doborze kierowano się przede wszystkim zasięgiem przestrzennym dokumentów, jak również różnorodnością sposobu potraktowania zagadnienia.

Starzejące się społeczeństwo

Starzenie się populacji wiąże się szeregiem przemian zachodzących w jej strukturach. Za główne czynniki sprawcze tych przemian uznaje się spadek płodności kobiet, spadek śmiertelności oraz wzrost oczekiwanej długości życia. Starzenie się ludności rozumiane jako sam wzrost liczby osób w wieku 60 lat i więcej pojawić się może już w drugiej fazie przejścia demograficznego jako pochodna ogólnego wzrostu liczby ludności, pod warunkiem że charakterystyczny dla tej fazy spadek śmiertelności dotyczy wszystkich grup wieku. Spadek płodności jest natomiast charakterystyczny dla trzeciej fazy przejścia demograficznego (Binstock, George 1990). Tempo tych przemian uzależnione jest od szeregu dodatkowych czynników, np. od natężenia i charakteru migracji (struktury wieku napływającej i odpływającej ludności), polityki imigracyjnej i społecznej państwa, a także mocno powiązanych z sobą czynników społecznych kształtujących decyzje prokreacyjne: stylu życia, utrwalonego modelu rodziny czy wzorców kariery zawodowej. Demograficzne starzenie się to zatem wzrost odsetka osób starszych w ogólnej liczbie ludności, wzrost mediany wieku populacji oraz zmiany wartości współczynników charakteryzujących zależności pomiędzy poszczególnymi grupami wieku. Zarówno czynniki wpływające na zaawansowanie tego procesu, jak i samo jego tempo oraz natężenie są zróżnicowane przestrzennie.

Współcześnie odsetek osób starszych wzrasta na całym świecie. Pozostaje zatem ustalić, co decyduje o uznaniu danej populacji za „demograficznie starą”. Ocenie takiej służą przyjęte skale „starości demograficznej”. Według Rosseta (1967) populacja stara to taka, w której odsetek osób starszych (powyżej 60. roku życia) przekracza 12%. Zgodnie natomiast ze skalą przyjętą przez ONZ odsetek osób starszych (65 lat i więcej) w populacji starej demograficznie jest większy niż 7% (Jędrzejczyk 2001). Ze względu na zróżnicowaną przeciętną długość trwania życia w różnych częściach świata różnie definiuje się osobę starszą. Przyjęta dla krajów rozwiniętych granica 60 lub 65 lat wydaje się z jednej strony zdezaktualizowana dla krajów Globalnej Północy (ze względu m.in. na wzrost oczekiwanej długości trwania życia oraz wydłużanie czasu aktywności zawodowej), z drugiej zaś nieadekwatna dla większości krajów najsłabiej rozwiniętych, np. części krajów afrykańskich, dla których WHO za „osobę starszą” uznaje człowieka w wieku 50 lub 55 lat i więcej (WHO 2013). W dalszej części opracowania dla celów porównawczych za próg starości demograficznej przyjęto wiek 60 lat.

Wyniki

Starzenie się – problem Globalnej Północy

Jeszcze do niedawna starzenie się populacji postrzegane było wyłącznie jako problem krajów wysoko rozwiniętych. Poprawa warunków sanitarnych oraz standardów życia sprawiła, że już w XVIII w. zaczęto obserwować w Europie spadek poziomu zgonów. Wraz z postępem w tej dziedzinie w XIX w. systematycznie wzrastała przeciętna długość trwania życia, od początku XX stulecia o około cztery miesiące rocznie. Spadać zaczęła natomiast wartość współczynnika dzietności, która przed II wojną światową ustabilizowała się na poziomie prostej zastępowalności pokoleń. Po okresie gwałtownego wzrostu liczby urodzeń w latach powojennych (*baby boom*), nastąpił jej ponowny spadek (*Global Population Aging...* 2005). Drugie przejście demograficzne w krajach Europy Północnej i Zachodniej rozpoczęło się w latach 60. XX w. (Długosz, Kurek 2006).

Reszta świata powieliła schemat redukcji liczby zgonów, aczkolwiek w innym czasie i tempie. W większości krajów rozwijających się transformacja ta rozpoczęła się dopiero po II wojnie światowej. Oczekiwana długość życia mierzona w momencie narodzin wzrosła w ciągu XX w. od poniżej 30 do około 65 lat (Długosz, Kurek 2006; *Global Population Aging...* 2005). Coraz częściej dostrzega się, że proces starzenia się populacji rozciągnął się już niemalże na cały świat, a tym samym zwraca się uwagę na starzenie się krajów i regionów, które w naszej świadomości funkcjonują jako młode demograficznie. Problem wydaje się o tyle istotny, iż nie dość, że demograficzne starzenie się krajów Globalnego Południa jest nowym i słabo rozpoznany zjawiskiem, to jeszcze rozwija się zdecydowanie dynamiczniej niż w krajach Globalnej Północy. Podczas gdy spadek wartości współczynnika dzietności z około 6 do 2,1 (poziom gwarantujący prostą zastępowalność pokoleń) we Francji trwał 115 lat, w Meksyku – zaledwie 30 (Crampton 2009, za: Kinsella, Phillips 2005; Pujol 1992). W szybszym tempie, niż przewidywano na podstawie doświadczeń europejskich, spadł również poziom zgonów (Crampton 2009, za: Pujol 1992).

W związku z poprawą warunków sanitarnych i postępem medycyny w krajach Globalnego Południa obserwuje się spadek poziomu zgonów. Spadek śmiertelności noworodków (jeden z najważniejszych wskaźników postępu cywilizacyjnego) paradoksalnie przyczynia się do spadku poziomu urodzeń. Większe prawdopodobieństwo przeżycia noworodka to jednocześnie zachęta do „ograniczenia” liczby rodzonych dzieci. Równocześnie jednak w społecznościach tradycyjnych, w których byt osób starszych zależy przede wszystkim od wsparcia ich dzieci, wraz ze wzrostem świadomości dożywania wieku starczego wzrasta potrzeba posiadania bardziej liczniejszego potomstwa (zjawisko *old age income fertility motive*) (Crampton 2009; Palacios 2002).

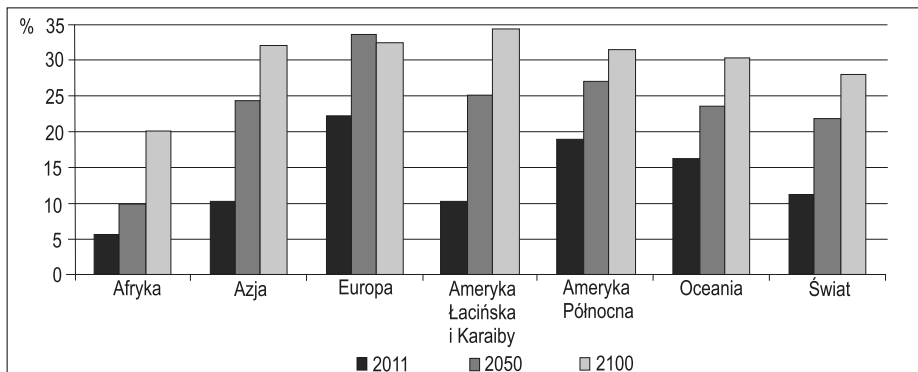
Konsekwencje dynamicznego starzenia się populacji szczególnie mocno odczuwają kraje, w których przez lata rząd działał na rzecz ograniczenia dzietności. Skutkiem prowadzonej w Chinach polityki jednego dziecka jest obecnie niski (a zarazem niższy niż oczekiwano) współczynnik dzietności. Wraz ze wzrostem oczekiwanej długości życia wykształcił się model relacji międzypokoleniowych opisywany jako 4–2–1, czyli taki, w którym jedna osoba w wieku produkcyjnym będzie musiała pracować na dwoje rodziców i czworo dziadków. Już w kontekście samej liczby ludności Chin wzrost oczekiwanej długości życia w tym kraju, podobnie jak w Indiach, ma konsekwencje globalne. Szacuje się, że w 2050 r. prawie 38,5% populacji świata w wieku 60 lat i więcej będzie żyło w Chinach i Indiach (Chatterji i in. 2008).

Nieco inne podłoże oraz najmniejsze tempo ma demograficzne starzenie się większości krajów Afryki. Niewielki wzrost oczekiwanej długości życia idzie w parze z wysoką śmiertelnością będącą efektem epidemii AIDS. Wysokie wskaźniki śmiertelności dotyczą przede wszystkim ludności w wieku produkcyjnym, zatem sam udział osób starszych w ogóle populacji wzrasta. Co więcej, szacuje się, że 40% do 60% dzieci w tych krajach wychowywanych jest przez swoich dziadków ze względu na śmierć lub emigrację rodziców (Crampton 2009; Palacios 2002).

Według ONZ w 2011 r. osoby w wieku 60 lat i więcej stanowiły 11% światowej populacji, a do 2050 r. w tej grupie wieku znajdzie się co piąty mieszkaniec Ziemi (liczba osób powyżej 60. roku życia osiągnie 2 mld) (*World Population Prospects...* 2011), pomimo że w zróżnicowanym tempie, odsetek osób w wieku 60 lat i więcej wzrośnie do 2050 r. we wszystkich regionach świata (ryc. 1). Najbardziej dynamiczny wzrost odnotują Azja oraz Ameryka Łacińska i Karaiby (z nieco ponad 10% do około 25%). Najmłodszym demograficznie kontynentem pozostanie Afryka z niespełna 10-procentowym udziałem osób starszych w 2050 r., jednak wg prognozy ONZ w 2100 r. co piąty mieszkaniec tej części świata będzie miał 60 lat lub więcej.

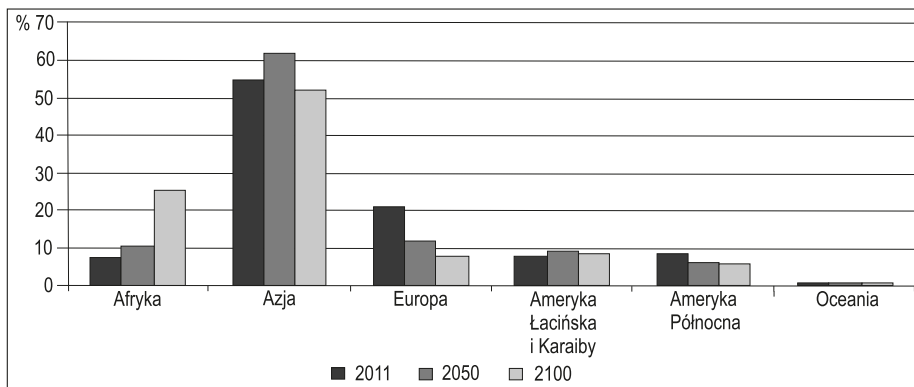
Zmianom ulegną także wzajemne relacje pomiędzy poszczególnymi grupami wieku. W większości regionów wzroste odsetek osób starszych towarzyszyć będzie systematyczny spadek udziału osób w wieku 0–14 lat (poza Europą, dla której udział tej grupy wieku w 2050 r. będzie o 0,5 p.p. wyższy niż w 2011 r.). Najbardziej znaczące zmniejszenie udziału najmłodszej części populacji odnotują Ameryka Łacińska i Karaiby – o 10,3 p.p. do 2050 r. oraz Afryka – o 9,5 p.p. Z kolei zmiany udziałów osób w wieku 15–59 lat najdynamiczniejsze będą dla krajów Globalnej Północy. Do 2050 r. zmniejszą się one o niemal 12 p.p. w Europie oraz około 7 p.p. w Ameryce Północnej. Wzrost udziału tej części populacji w analizowanym okresie odnotuje jedynie Afryka – o prawie 5,5 p.p. (*World Population Prospects...* 2011).

Współcześnie zdecydowana większość osób w wieku 60 lat i więcej żyje w krajach Globalnego Południa – kraje słabo rozwinięte skupiały w 2011 r. 65% osób powyżej 60. roku życia, przy czym co druga z tych osób żyła w Azji (ryc. 2). Do 2050 r.

Ryc. 1. Udział osób w wieku 60 lat i więcej w populacji poszczególnych regionów
 Fig. 1. The share of people aged 60 and over in population of the regions

Źródło: opracowanie własne na podstawie *World Population Prospects: The 2010 Revision 2011*.
 Source: author's own work based on: *World Population Prospects: The 2010 Revision 2011*.

Ryc. 2. Udział regionów w populacji osób starszych (60 lat i więcej) na świecie
 Fig. 2. The share of regions in population aged 60 and over

Źródło: opracowanie własne na podstawie *World Population Prospects: The 2010 Revision 2011*.
 Source: author's own work based on: *World Population Prospects: The 2010 Revision 2011*.

w regionach słabo rozwiniętych mieszkać będzie prawie 80% osób starszych, a ich liczba wzrośnie w latach 2011–2050 ponadtrzykrotnie. Tempo starzenia się w najstarszych demograficznie krajach ulega natomiast zmniejszeniu (Crampton 2009). Do 2050 r. udział Europy i Ameryki Północnej w globalnej populacji osób starszych spadnie.

Dynamicznie wzrasta również oczekiwana długość trwania życia. Od połowy XX w. wzrosła ona o około 10 lat dla krajów wysoko rozwiniętych i prawie o 24 lata w krajach słabo rozwiniętych. Według prognoz ONZ oczekiwana długość trwania życia na świecie w 2050 r. wynosić będzie 75,6 lat, czyli o 7,7 lat więcej niż w 2010 r. Także w tym aspekcie demograficzne starzenie się najdynamiczniej postępować będzie w krajach Globalnego Południa. Stały wzrost oczekiwanej długości życia (*longevity revolution* – rewolucja w długowieczności) sprawi, że do 2100 r. na wszystkich kontynentach z coraz większą intensywnością zachodzić będzie starzenie się wewnątrz samej populacji osób starszych, czyli stały wzrost udziału osób powyżej 80. roku życia (*oldest-old*). Co więcej, będzie to najszybciej wzrastająca liczebnie grupa dorosłej populacji (Crampton 2009).

Nie ulega wątpliwości, że różnice w poziomie zaawansowania procesu starzenia się ludności pomiędzy krajami Globalnej Północy i Globalnego Południa powoli ulegają zmniejszeniu. Starzenie się populacji, znacznie lepiej rozpoznane w krajach Globalnej Północy, interpretowane było jako pochodna wzrostu gospodarczego, swego rodzaju efekt bogacenia się państw, sukcesu gospodarczego (Crampton 2009). Kraje Globalnego Południa postrzegane były natomiast przez pryzmat norm kulturowych, wg których obowiązek opieki nad (relatywnie niewieloma) osobami starszymi spoczywał na rodzinie (Crampton 2009, za: Cohen 1998). Współcześnie podstawowym problemem pozostaje jednak fakt, że o ile kraje wysoko rozwinięte miały w pewnym sensie czas, aby przygotować się na konsekwencje procesu starzenia się (np. przez rozwinięcie systemów ubezpieczeń społecznych), o tyle kraje Globalnego Południa stają w obliczu sytuacji, w której przemiany demograficzne wyprzedzają wzrost gospodarczy, nie dając szansy na przygotowanie się do reagowania na stawiane przez nie wyzwania.

Age Wave, agequake, age-tsunami – zagrożenie dla zrównoważonego rozwoju?

Nawiązujące do klęsk żywiołowych metafory starzenia się populacji mają jednoznacznie negatywny wydźwięk, sugerujący, że zjawisko to powinno się kojarzyć z zagrożeniem. Stworzona na początku lat 90. XX w. przez Dychtwalda koncepcja *Age Wave* odnosi się do wyzwań, jakie w sferze osobistej, społecznej i politycznej pojawią się wskutek starzenia się społeczeństwa, a co za tym idzie – do konieczności przeorientowania kultury na potrzeby osób starszych (Dychtwald, Flower 1990).

Wallace (2001) użył określenia *agequake*, twierdząc, że starzejące się społeczeństwo gwałtownie wstrząśnie systemami finansowymi, opieki, rent i emerytur. Popularnym określeniem jest również *age-tsunami* – „zalew” osobami starszymi.

Starzenie się populacji pociąga za sobą wielopłaszczyznowe konsekwencje. Wśród nich najistotniejsze wydają się te o wymiarze ekonomicznym, przede wszystkim kurczenie się zasobów siły roboczej oraz wzrost liczby osób nieaktywnych zawodowo (emerytów), uzależnionych od osób w wieku produkcyjnym, co zagraża stabilności finansowej systemów ochrony zdrowia i opieki. Ponadto wzrastająca długość trwania życia oraz poprawa stanu zdrowia w krajach wysoko rozwiniętych paradoksalnie nie wpływa na wydłużanie aktywności zawodowej ludności, a właściwie wręcz przeciwnie – coraz więcej osób poszukuje możliwości jak najwcześniejszego wycofania się z rynku pracy. Starzejące się gospodarki stają przed koniecznością szukania nowych rynków pracy, przenoszenia produkcji za granicę lub wprowadzenia zmian w polityce imigracyjnej. Długotrwałe utrzymujące się niedobory siły roboczej niosą ze sobą poważne konsekwencje w kontekście zahamowania wzrostu gospodarczego. Dodatkowo dotyczą one bezpośrednio sektorów, na które zapotrzebowanie w kontekście starzejącej się populacji jest największe – usług socjalnych i zdrowotnych. W kontekście aktywności zawodowej osób po 60. roku życia problemem są postawy pracodawców i współpracowników (stereotypy, *ageism* – dyskryminacja ze względu na wiek) czy wreszcie samych osób starszych (przestarzałe kwalifikacje, niechęć do zmiany zawodu).

Starzenie się populacji oznacza również określone konsekwencje finansowe, przede wszystkim w zakresie wzrostu wydatków na renty i emerytury. Wpływa także na wzorce konsumpcji oraz zmianę popytu na określone produkty i usługi. W kontekście przemian we wzorcach rodziny wyzwaniem staje się zapewnienie opieki długoterminowej osobom starszym.

Istotną kwestią okazuje się umożliwienie osobom starszym aktywnego uczestnictwa w życiu społecznym. Osoby starsze są szczególnie zagrożone ubóstwem, wykluczeniem społecznym i bezrobociem (osoby powyżej 50. roku życia). Zapewnienie im bezpieczeństwa ekonomicznego, a także utrzymanie i pielęgnowanie solidarności międzypokoleniowej – to kolejne wyzwania (Walker 1999).

Postrzeganie starzenia się populacji przez pryzmat jego ekonomicznych konsekwencji nawiązuje do kwestii proporcji między „wytwarzającymi” (pracującymi) i „konsumentami”. Börsch-Supan (2006) szacuje, że osiągnięcie takiego wzrostu produktywności osób obecnie aktywnych na rynku pracy, jaki byłby w stanie zrekomensować brak pracowników, jest niemożliwe. To z kolei doprowadzić może do osłabienia wzrostu gospodarczego krajów europejskich. Zwiększenie aktywności osób starszych na rynku pracy wydaje się jedynym środkiem, który mogłby załagodzić te negatywne skutki starzenia się populacji.

Do wyzwań związanych ze starzeniem się Globalnego Południa należy zaliczyć również warunki życia osób starszych. Większość z nich żyje na wsiach, zazwyczaj będąc z góry skazanymi na słabszą dostępność do infrastruktury społecznej i zdrowotnej oraz ubóstwo (*World Population Ageing...* 2009). Kwestie wykluczenia społecznego nabierają szczególnego znaczenia w kontekście dynamiki wzrostu liczby starszych kobiet – grupy mniej uprzywilejowanej i bardziej narażonej na dyskryminację.

Przytoczone konsekwencje procesu starzenia się oraz wyzwania, jakie z sobą niosą, zostały dosyć szczegółowo rozpoznane w krajach Globalnej Północy, w tym w krajach nordyckich i Europy Zachodniej, gdzie zagadnienie znajduje odzwierciedlenie w bogatej literaturze przedmiotu. Co więcej, mechanizmy mające łagodzić nieuchronne skutki tego zjawiska wypracowywane były niemalże od momentu, w którym zauważono jego pierwsze oznaki. Kraje rozwijające się stają natomiast przed problemem zarówno braku zasobów, jak i czasu do adaptacji do konsekwencji demograficznego starzenia się.

Dyskusja

Starzejąca się populacja szansą dla zrównoważonego rozwoju?

Starzenie się populacji to bardzo istotne dla koncepcji zrównoważonego rozwoju zagadnienie, coraz częściej poruszane i zapisywane w dokumentach strategicznych. Pojmowane może być dwojako – jako zagrożenie dla zrównoważonego rozwoju (wówczas wymusza podejmowanie działań ograniczających jego negatywne skutki) lub jako szansa. Przede wszystkim jednak podkreśla się wyzwania, jakie zrównoważonemu rozwojowi Globalnej Północy i Globalnego Południa stawia starzenie się społeczeństw. O tym, jak ważnym i szerokim zagadnieniem jest demograficzne starzenie się, świadczy zakres dokumentów i tekstów, w jakich jest ono analizowane – z dziedzin chociażby rozwoju gospodarczego, rozwoju społecznego, technologii, urbanistyki, zdrowia etc. Zaprezentowany poniżej przegląd odnosi się do wybranych dokumentów poruszających kwestię starzenia się populacji oraz zawartych w nich koncepcji.

Jednym z najbardziej kompletnych i kompleksowo ujmujących zagadnienie starzenia się ludności dokumentów jest *Madrycki międzynarodowy plan działania w kwestii starzenia się społeczeństw* przyjęty przez państwa ONZ w 2002 r. (*Political Declaration...* 2002). Starzenie się postrzegane jest tu jako osiągnięcie, a umiejętności i doświadczenie osób starszych uznaje się za atut rozwoju dojrzałych społeczeństw. Duży nacisk kładzie się na realizację praw osób starszych jako praw człowieka. Pośród nich wymienia się konieczność zapewnienia osobom starszym pełnego i efektywnego uczestnictwa w życiu gospodarczym, społecznym i politycznym. Uwzględniając, jak bardzo zróżnicowana wewnątrznie jest ta subpopulacja, należy dążyć do zapewnienia jej możliwości samorozwoju w trakcie całego trwania życia. W planie madryckim

poruszono również kwestię eliminacji wszelkich form wykluczenia i dyskryminacji osób starszych, w tym również zapewnienia równości płci. Miejsce poświęcono także zagadnieniom rodziny i więzi międzypokoleniowych oraz zapewnienia opieki zdrowotnej osobom starszym. Kolejna kwestia to tworzenie społeczeństwa, które jest otwarte na wszystkie grupy wieku.

Zagadnienia związane ze starzeniem się populacji powinny zostać uwzględnione we wszystkich obszarach polityki. Celem takiego działania jest dostosowanie społeczeństw i gospodarek do zmian demograficznych, jakie pociąga za sobą starzenie. Zobowiązaniem wynikającym z planu madryckiego jest promocja sprawiedliwego i zrównoważonego rozwoju gospodarczego w odpowiedzi na starzenie się społeczeństwa. Wzrost wskaźników obciążenia demograficznego oraz obciążenia systemu rent i emerytur wymusza dyskusję o „sprawiedliwym i zrównoważonym podziale środków” pomiędzy pracujących i niezatrudnionych. Ze względu na niewystarczającą ilość tych środków ważne jest zadbanie o wzrost gospodarczy. Podkreśla się jednak, że wzrost ten ma być zrównoważony zarówno pod względem środowiskowym, jak i społecznym (*Regionalna strategia...* 2002).

Z większością poruszanych w planie madryckim zagadnień wiąże się zyskująca coraz większą popularność koncepcja aktywnego starzenia się (*Active Ageing*). Zgodnie z jej założeniami aktywność fizyczna, psychiczna i społeczna determinują efektywność i jakość procesu starzenia się ludności. Aktywne starzenie się rozumiane jest różnorodnie. W definicji WHO wiąże się ono z optymalizacją dostępu do możliwości związanych z opieką zdrowotną, uczestnictwem i bezpieczeństwem w celu zapewnienia wraz z wiekiem coraz lepszej jakości życia (*Active Ageing: A Policy Framework* 2002). Z kolei wg OECD aktywne starzenie się odnosi się do możliwości starzejącej się populacji w kontekście produktywnego udziału w życiu społecznym i gospodarczym (*Live Longer, Work Longer* 2006). W modelu realizowanym przez Unię Europejską aktywne starzenie się oznacza dążenie do zachowania autonomii, samookreślenia i wyborów w kontekście zmieniających się wraz z wiekiem możliwości (*Manifesto for an Age-Friendly...* 2012). W aspekcie rynku pracy z koncepcją tą łączy się dwa pojęcia: produktywne starzenie się, czyli wydłużanie życia zawodowego jako remedium na konsekwencje starzenia się ludności, oraz idea aktywnego starzenia się społeczeństwa (dla którego barierą jest przede wszystkim dyskryminacja ze względu na wiek). Rozwiązaniem jest promowanie aktywnego udziału osób starszych na rynku pracy i w społeczeństwie (*Overcoming the Barriers...* 2005). Niejednokrotnie podkreśla się, że korzyści wynikające z aktywnego starzenia się są dwustronne. Z jednej strony stanowi ono podstawę poprawy jakości życia osób starszych, umożliwiając im jednocześnie aktywną partycypację w życiu społecznym. Z drugiej zaś – ma mieć wymierne, korzystne skutki dla łagodzenia presji związanej ze wzrostem nakładów finansowych i stabilnością systemu opieki zdrowotnej w obliczu starzenia się populacji.

Na wyzwania związane ze starzeniem się ludności zwrócono uwagę w przyjętej w Göteborgu w 2001 r. Strategii Zrównoważonego Rozwoju (*A Sustainable Europe... 2001*). W dokumencie *Zielona Księga „Wobec zmian demograficznych: nowa solidarność między pokoleniami”* (2005) podkreśla się, że dostosowanie do przemian demograficznych staje się priorytetem politycznym coraz większej liczby państw członkowskich. Wskazuje się na już podejmowane działania mające na celu aktywizację zawodową (w tym kobiet i starszych pracowników) w obliczu zmniejszających się zasobów ludności w wieku produkcyjnym, wspieranie kapitału ludzkiego i zwiększanie produktywności. Za jedną z najistotniejszych kwestii uznaje się jednak solidarność międzypokoleniową, opierającą się na potencjale, jaki tworzą zarówno młodzi, jak i starsi obywatele, a także transferze wiedzy i doświadczeń między pokoleniami. Dokument zakłada, że niezbędne są działania zmierzające do lepszego zarządzania cyklem aktywności zawodowej czy zapewnienia opieki osobom starszym (a tym samym – wsparcia w tym zakresie rodzin), a także zwrócenie uwagi na potrzebę uczestnictwa seniorów w życiu społecznym. Wyzwaniem dla Unii Europejskiej jest zatem czuwanie nad międzypokoleniową równowagą oraz „znalezienie nowych etapów przejściowych między przedziałami wiekowymi” w kontekście przesuwających się granic między okresami aktywności i bierności w życiu zawodowym.

W najnowszym dokumencie strategicznym Unii Europejskiej – *Europa 2020 (Europa 2020: Strategia na rzecz inteligentnego... 2010)* osoby starsze pojawiają się głównie w kontekście rynku pracy. Wspieranie ich zdrowia oraz aktywności to działanie zmierzające do osiągnięcia spójności społecznej oraz wyższej wydajności. Strategia zakłada zwiększenie aktywności zawodowej osób w wieku 20–64 lat oraz zmniejszenie liczby osób zagrożonych ubóstwem i wykluczeniem społecznym. Zaangażowanie i aktywność osób starszych wydają się kluczowymi elementami na drodze do osiągnięcia tych celów (*Jak promować aktywność... 2011*).

Uruchomiony przez Komisję Europejską pilotażowy program *Europejskie partnerstwo na rzecz innowacji sprzyjającej aktywnemu starzeniu się w dobrym zdrowiu (Partnerstwo)* za cel stawia sobie zwiększenie do 2020 r. o dwa lata średniej liczby lat przeżytych przez Europejczyków w dobrym zdrowiu. Opiera się na trzech filarach: profilaktyce, opiece i leczeniu, oraz aktywnym starzeniu się i niezależnym życiu. Efektem działań podejmowanych w ramach *Partnerstwa* ma być poprawa jakości życia i zdrowia osób starszych, a tym samym zmniejszenie obciążenia systemów opieki i stworzenie warunków dla wzrostu gospodarczego (*Strategic Implementation Plan... 2011*).

Miejsce osób starszych w zrównoważonym rozwoju określone zostało przez Help Age International w zaleceniach przygotowanych na Konferencję Rio+20 (*Rio+20: The emerging... 2012*). Zrównoważony rozwój jest nierozzerwalnie związany z wyzwaniami oraz szansami, jakie niesie z sobą starzenie się społeczeństwa. Współczesne

przemiany demograficzne to ogromne wyzwanie w kwestii walki z ubóstwem, zwłaszcza w najuboższych krajach, oraz w dążeniu do zrównoważonych i stabilnych gospodarek, społeczeństw i środowiska.

Osoby starsze to kluczowa grupa biorąca udział w zrównoważonym rozwoju. W wielu społeczeństwach pełnią ważne funkcje: przywódców, konsumentów, pracowników, rolników, nauczycieli, przedsiębiorców, osób posiadających wiedzę na temat środowiska. Jednocześnie stanowią oni znaczną część populacji żyjącej w ubóstwie, a często również w obszarach zagrożonych. To również ta część populacji, która jest najbardziej narażona na konsekwencje zmian środowiska.

HelpAge podkreśla, że ludzi starszych należy traktować jako zasób, a nie obciążenie, a ich prawa powinny podlegać szczególnej ochronie. Przygotowane przez organizację zalecenia to jeden z niewielu dokumentów, które zwracają uwagę na wyzwania stawiane przez starzenie się populacji krajom rozwijającym się. Z tej perspektywy jednym z najistotniejszych problemów wydają się migracje, w szczególności odpływ osób w wieku produkcyjnym, w wyniku czego osoby starsze pozbawiane są wsparcia rodzin (czyli w wielu krajach jedyne wsparcia, na jakie mogą liczyć). Kolejną kwestią jest zapewnienie osobom starszym możliwości realizacji podstawowych potrzeb, w tym dostępu do wody i żywności oraz kwestia „ubóstwa energetycznego”, która w znacznym stopniu dotyka właśnie osoby starsze. Kraje Globalnego Południa są przeważnie w dużym stopniu narażone na klęski żywiołowe, stąd ważnymi zagadnieniami są dobrostan i bezpieczeństwo osób starszych. Uwzględniając fakt, że zdecydowana większość starszej populacji Globalnego Południa zamieszkuje obszary wiejskie, szczególnego znaczenia nabiera zagadnienie dostępności opieki zdrowotnej (i ogólniej – poziomu jej rozwoju, sieci placówek, wyspecjalizowania) (*Rio+20: The emerging...* 2012).

Podsumowanie

Demograficzne starzenie się to problem o wymiarze globalnym. Do 2050 r. odsetek osób starszych wzrośnie w każdym regionie na świecie. Co więcej, tempo tego procesu w krajach Globalnego Południa będzie znacznie szybsze niż w tradycyjnie utożsamianych z zaawansowanym starzeniem się populacji krajach Globalnej Północy. Coraz większy udział osób starszych w globalnej populacji niesie z sobą szereg konsekwencji, tym istotniejszych, że osoby starsze są uczestnikami i współtwórcami zrównoważonego rozwoju. Ponadto większość krajów Globalnego Południa staje w obliczu sytuacji, w której przemiany demograficzne, wyprzedzając wzrost gospodarczy, nie dają możliwości oraz środków na przygotowanie się do właściwego reagowania na skutki starzenia się społeczeństw.

W interpretacji konsekwencji procesu starzenia się wciąż dominuje traktowanie ich jako zagrożeń dla rozwoju państw i gospodarek. Coraz częściej podkreśla się jednak, również w kontekście idei zrównoważonego rozwoju, że osoby starsze powinny być postrzegane przede wszystkim jako zasób, a nie obciążenie. Jednocześnie właściwie i umiejętnie prowadzona polityka jest szansą na przekształcenie barier związanych ze starzeniem się ludności w możliwości dalszego społecznego i gospodarczego rozwoju.

Literatura

- Active Ageing: A Policy Framework*, 2002, WHO, Noncommunicable Disease Prevention and Health Promotion, Genewa, http://whqlibdoc.who.int/hq/2002/WHO_NMH_NPH_02.8.pdf (10.12.2012).
- A Sustainable Europe for a Better World: A European Union Strategy for Sustainable Development*, 2001, Communication from the Commission, Bruksela, <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2001:0264:FIN:EN:PDF> (10.12.2012).
- Binstock R.H., George L.K. (red.), 1990, *Handbook of Aging and the Social Sciences*, 3rd Edition, Academic Press Inc., San Diego.
- Börsch-Supan A., 2006, *Global ageing: What is at stake?*, Ageing Horizons, 4, 3–5.
- Chatterji S., Kowal P., Mathers C., Naidoo N., Verdes E., Smith J.P., Suzman R., 2008, *The health of aging populations in China and India*, Health Affairs, 27 (4), 1052–1063.
- Cohen L., 1998, *No aging in India: Alzheimer's, the bad family, and other modern things*, University of California Press, Berkeley.
- Crampton A., 2009, *Global aging: Emerging challenges*, The Pardee Papers, 6, Boston University, Boston.
- Długosz Z., Kurek S., 2006, *Demographic ageing in European Union countries*, [w:] K.Ł. Czapiewski, T. Komornicki (red.), „*Europa XXI*” *Regional Periphery in Central and Eastern Europe*, Stanisław Leszczycki Institute of Geography and Spatial Organization, PAS, Warszawa, 185–197.
- Dychtward K., Flower J., 1990, *Age Wave: How the Most Important Trend of Our Time Will Change Your Future*, Bantam Books, New York.
- Europa 2020: Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu*, 2010, Komunikat Komisji, Bruksela, http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/1_PL_ACT_part1_v1.pdf (15.12.2012).
- Global Population Aging in the 21st Century and Its Economic Implications*, 2005, A CBO Paper, The Congress of The United States, Congressional Budget Office, <http://www.cbo.gov/sites/default/files/cbofiles/ftpdocs/69xx/doc6952/12-12-global.pdf> (12.12.2012).
- Jak promować aktywność osób starszych w Europie. Wsparcie UE dla podmiotów lokalnych i regionalnych*, 2011, Age Platform Europe, http://analizy.mpips.gov.pl/images/stories/publ_i_raporty/ER2012/mat_promo/Jak_promowac_PL.pdf (12.12.2012).

- Jędrzejczyk D., 2001, *Podstawy geografii ludności*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa.
- Kinsella K., Phillips D., 2005, *Global aging: The challenge of success*, Population Bulletin, 60 (1), 1–42.
- Live Longer, Work Longer*, 2006, Ageing and Employment Policies, OECD, Paris.
- Manifesto for an Age-Friendly European Union by 2020*, 2012, Age Platform Europe, Bruksela, http://www.ageplatform.eu/images/stories/EN/EY2012_Manifesto_FINAL.pdf (20.01.2013).
- Meadows D.H., Meadows D.L., Randers J., Behrens W.W., 1973, *Granice wzrostu*, PWE, Warszawa.
- Overcoming the Barriers and Seizing the Opportunities for Active Ageing Policies in Europe*, 2005, ActiveAge Final Report, <http://www.iccr-international.org/activage/docs/ActivAge-Final-Report.pdf> (10.12.2012).
- Palacios R., 2002, *The future of global ageing*, International Journal of Epidemiology, 31, 786–791.
- Political Declaration and Madrid International Plan of Action on Ageing*, 2002, 2nd World Assembly on Ageing, 8–12 April 2002, Madrid, United Nations, New York, <http://social.un.org/ageing-working-group/documents/mipaa-en.pdf> (14.12.2012).
- Pujol J.M., 1992, *The population of Mexico from 1950 to 2025: Demographic indicators for 75 years*, DEMOS, 5, 4–5.
- Regionalna strategia wdrażania madryckiego międzynarodowego planu działania w kwestii starzenia się społeczeństw ≈ 2002 r.*, 2002, Konferencja ministerialna EKG ONZ na temat starzenia się społeczeństw, 11–13 września 2002, Berlin, www.mpips.gov.pl/gfx/mpips/userfiles/_public/1_NOWA%20STRONA/Spoleczne%20prawa%20czlowieka/2.%20unece-ris__pl.doc (14.12.2012).
- Rio+20: The emerging challenge of an ageing world*, 2012, HelpAge Discussion Paper, London, <http://www.helpage.org/silo/files/rio20-the-emerging-challenge-of-an-ageing-world.pdf> (15.12.2012).
- Rosset E., 1967, *Ludzie starzy. Studium demograficzne*, PWE, Warszawa.
- Strategic Implementation Plan for the European Innovation Partnership on Active and Healthy Ageing*, 2011, Streeting Group Working Document, Brussels, http://ec.europa.eu/research/innovation-union/pdf/active-healthy-ageing/steering-group/operational_plan.pdf#view=fit&page-mode=none (10.12.2012).
- Walker A., 1999, *Ageing in Europe – challenges and consequences*, Zeitschrift für Gerontologie und Geriatrie, 32, 390–397.
- Wallace P., 2001, *Agequake: Riding the Demographic Rollercoaster Shaking Business, Finance and our World*, Nicholas Brealey Pub., London.
- WHO, 2013, *Definition of an older or elderly person*, <http://www.who.int/healthinfo/survey/ageingdefnolder/en/index.html> (20.01.2013).
- World Population Ageing 2009*, 2009, United Nations, New York.
- World Population Prospects: The 2010 Revision*, 2011, United Nations, New York.

Zielona Księga „Wobec zmian demograficznych: nowa solidarność między pokoleniami”, 2005,
Komunikat Komisji, Bruksela, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52005DC0094&from=EN> (29.01.2016).

Anna Łobodzińska
Uniwersytet Jagielloński
Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej
ul. Gronostajowa 7, 30-387 Kraków
e-mail: anna.lobodzinska@uj.edu.pl